

Історія

УДК 94(477.83/.86)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16734962>**Знищення релігійних інституцій як інструмент радянзації
західноукраїнських територій (1939–1941 рр.)****Галицька-Дідух Тамара Вячеславівна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії, Прикарпатський національний університет імені Василя

Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна,

<https://orcid.org/0000-0002-0950-5182>**Прийнято: 25.07.2025 | Опубліковано: 04.08.2025**

Анотація: У статті розглянуто політику радянзації західноукраїнських земель у 1939–1941 роках, що передбачала глибоку трансформацію соціального й культурного середовища регіону. Одним з основних завдань цієї політики було знищення релігійних структур. Після входження цих територій до складу УРСР радянська влада вдалась до цілеспрямованих заходів для послаблення впливу церкви та духовних основ місцевого населення. У цьому процесі широко застосовувалися репресивні дії, адміністративний тиск і масштабна пропагандистська кампанія, що мала сформувати негативне сприйняття церкви як противника соціалістичної ідеології. Метою статті є аналіз політики радянзації в Західній Україні в 1939–1941 роках крізь призму знищення релігійних інституцій як механізму глибокої соціальної трансформації, що сприяв підриву культурної й духовної

ідентичності населення та послабленню національних рухів. Ця політика стала частиною ширшої стратегії державної влади, що охоплювала не лише економічні та соціальні реформи, але й культурну ідеологічну боротьбу. У роботі застосовано такі методи: історико-аналітичний, документальний та контекстуальний аналіз для реконструкції політики радянської держави щодо церкви та духовенства. У результатах дослідження доведено, що радянська влада здійснювала адміністративний тиск, репресії та інформаційну кампанію для ліквідації церковної структури й дискредитації духовенства. У статті розкрито методи дискредитації церкви, яку зображували «ворогом народу», а священників – зрадниками та ворогами соціалістичного ладу. Особливу увагу приділено пропагандистському супроводу цієї кампанії, зокрема публікаціям у газетах, публічним лекціям та агітаційним матеріалам. У висновках зазначено, що знищення релігійних інституцій у Західній Україні було важливою частиною радянізації, спрямованої на формування « нової людини », лояльної до соціалістичного режиму. Антирелігійна пропаганда й репресії спричинили значні зміни в духовному житті населення, хоча не змогли остаточно знищити релігійні практики та значення церкви для частини громадян. Цей процес мав тривалі наслідки для культурної ідентичності регіону, що відчувалися ще впродовж наступних десятиліть.

Ключові слова: радянізація, релігійні репресії, церковне майно, пропаганда, духовенство.

The Destruction of Religious Institutions as a Tool of Sovietization of Western Ukrainian Territories (1939–1941)

Tamara Halytska-Didukh,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of
History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk
Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-0950-5182>

Abstract: *The article examines the policy of Sovietization of western Ukrainian lands in 1939–1941, which involved a profound transformation of the region's social and cultural environment. One of the main objectives of this policy was the destruction of religious structures. After these territories became part of the USSR, the Soviet authorities resorted to targeted measures to weaken the influence of the church and the spiritual foundations of the local population. This process involved widespread repressive actions, administrative pressure, and a large-scale propaganda campaign designed to create a negative perception of the church as an enemy of socialist ideology. The purpose of this article is to analyze the policy of Sovietization in Western Ukraine in 1939–1941 through the prism of the destruction of religious institutions as a mechanism of profound social transformation that contributed to the undermining of the cultural and spiritual identity of the population and the weakening of national movements. This policy became part of a broader strategy of state power, which encompassed not only economic and social reforms, but also cultural and ideological struggle. The following methods were used in the study: historical-analytical, documentary, and contextual analysis to reconstruct the Soviet state's policy toward the church and the clergy. The results of the study prove that the Soviet authorities used administrative pressure, repression, and an information campaign to eliminate the church structure and discredit the clergy. The*

article reveals the methods used to discredit the church, which was portrayed as an “enemy of the people”, and priests as traitors and enemies of the socialist system. Particular attention is paid to the propaganda accompanying this campaign, in particular newspaper publications, public lectures, and propaganda materials. The conclusions indicate that the destruction of religious institutions in Western Ukraine was an important part of Sovietization, aimed at forming a “new man” loyal to the socialist regime. Anti-religious propaganda and repression caused significant changes in the spiritual life of the population, although they failed to completely destroy religious practices and the importance of the church for some citizens. This process had lasting consequences for the cultural identity of the region, which were felt for decades to come.

Keywords: *Sovietization, religious repression, church property, propaganda, clergy.*

Постановка проблеми. Знищення релігійних інституцій на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. становить частину ширшого процесу насильницької радянізації, що здійснювалась владою після приєднання цих територій до УРСР, яка перебувала в повній політичній та адміністративній залежності від Москви. Цей процес супроводжувався не лише політичною та соціально-економічною трансформацією, а й глибокими змінами в духовній сфері, що мали на меті зламати традиційні засади місцевої ідентичності, моралі та світогляду. Особливої уваги заслуговує системне придушення релігійного життя, репресії проти духовенства й ліквідація церковних структур, оскільки саме релігійні інституції впродовж тривалого часу залишалися носіями національної свідомості, культурної пам’яті та суспільної консолідації.

Актуальність цієї теми зумовлена як потребою глибшого осмислення радянської політики на західноукраїнських землях у довоєнний період, так і

сучасними процесами декомунізації, а також переглядом ролі церкви в збереженні національної ідентичності та духовної єдності в умовах зовнішньої агресії. Наукове осмислення цієї проблеми сприяє заповненню лакун у вивченні політики СРСР щодо релігії, зокрема в контексті політичних репресій та культурного геноциду. Практичне значення дослідження полягає у формуванні історичної пам'яті, збереженні правди про злочини тоталітарного режиму та протидії сучасним формам ідеологічного впливу на суспільство через знецінення духовних і національних засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії проблема радянської релігійної політики Західної України є предметом наукової уваги багатьох дослідників. Зокрема, Л. Кравчук у своїй статті [1] фокусується на політичних та ідеологічних аспектах радянської політики в Тернопільщині. Авторка детально простежує, як комуністична політика формувала атмосферу небезпеки й репресій, зокрема щодо релігійних інституцій як загрозливих осередків ідентичності.

У статті О. Довбні подано ґрунтовний огляд репресивних практик, спрямованих проти римо- та греко-католицьких церков у Західній Україні протягом 1939–1989 рр. Дослідження засвідчує посилення джерельної бази, детально розглядає інструментарій атеїстичної політики й акцентує на недостатній увазі до мікроісторичних аспектів та участі мирян у збереженні релігійної ідентичності [2].

Широкий огляд репресивних практик радянської влади в 1939–1941 рр., зокрема проти духовенства і церковних структур, пропонує Л. Стрільчук [3]. Авторка робить акцент на системності й послідовності антицерковної політики як одного з основних інструментів контролю над суспільством.

У праці В. Старки [4] висвітлено перебіг антирелігійної кампанії в західноукраїнських селах, у яких сільські громади нерідко становили осередки найбільшого спротиву радянській ідеології. Дослідник підкреслює важливість

локального релігійного досвіду, про який зазвичай не йдеться в загальних оглядах.

У статті В. Барана «Православна і греко-католицька церкви в Західній Україні: 1939–1941 рр.» автор детально досліджує складний період взаємин і трансформацій православної та греко-католицької церков у Західній Україні на початку Другої світової війни, підкреслюючи, з одного боку, структурну організацію церковних інституцій, їхню чисельність і соціальний вплив у регіоні, а з іншого – політичні та ідеологічні виклики, які постали перед ними в умовах радянської влади [5]. У статті О.Добош проаналізована діяльність митрополита Андрія Шептицького [6].

У своїй статті П. П. Хом'як ґрунтовно досліджує політику радянської влади щодо римо-католицького духовенства в Західній Україні в період 1939–1945 рр., зосереджуючи увагу на репресіях проти священників Львівської архієпархії [7]. Автор демонструє, як репресивна політика впливала на менші за чисельністю конфесії, що робить його важливим джерелом для міжконфесійного порівняльного аналізу.

У статті М. Юрія [8] висвітлено релігійний чинник радянської держави як духовний фронт, який режим прагнув контролювати. Науковець акцентує на способах інституційного та ідеологічного тиску, а також на зміні дискурсу щодо релігії в радянському середовищі.

У монографії Б. Боцюрківа [9] досліджено відносини між Українською греко-католицькою церквою та радянською тоталітарною державою у період 1939–1950 рр. Автор аналізує механізми репресій, стратегії виживання церковної ієрархії, а також вплив зовнішньополітичного контексту на розвиток цих подій.

Дослідниками історії церкви також є І. Пилипів, І. Андрухів, В. Марчук, М.Вегеш, О. Лисенко, Б. Савчук, О. Єгрешій, Р. Делятинський, М. Вуянко, С. Шемашко, А. Роспонт, П. Олеховські, Т. Мадала, Б. Чаплицький, В. Войналович,

С. Горбач та В. Байдич та інші. Зокрема, праця «Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви» під загальною редакцією М. Вегеша та монографія В. В. Марчука «Церква, духовність, нація» є важливими джерелами для осмислення ролі УГКЦ у суспільно-політичному й духовному житті України ХХ століття. У них ґрунтовно розглянуто як періоди репресій, так і процеси релігійного й національного відродження, що відбувалися через призму церковної діяльності [10; 11].

Архівні джерела, зокрема матеріали з Галузевого державного архіву СБУ (м. Київ) та опубліковані збірники документів, відіграють важливу роль у вивченні релігійної політики радянської влади та репресій проти духовенства [12, 14]. У збірнику «Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті» (Т. 2, кн. 1, 2009) вміщено документи радянських спецслужб, що висвітлюють тоталітарну суть сталінського режиму [13]. Цінним джерелом для вивчення ідеологічно-суспільного вчення митрополита є збірник документів «Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали» [15]. Ґрунтовне дослідження М. Сергійчука [16], засноване на архівних джерелах радянських силових структур, містить усебічний аналіз ліквідації Української греко-католицької церкви в 1939–1946 рр. Попри розширені хронологічні межі, робота залишається незамінною для вивчення репресивної політики щодо УГКЦ. Отже, наведені джерела формують цілісне уявлення про процеси радянзації релігійного життя на західноукраїнських землях, однак здебільшого обмежуються висвітленням загальних тенденцій або окремих конфесій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зауважимо, що більшість наукових досліджень зосереджені переважно на загальнонаціональному вимірі релігійної політики або на діяльності провідних церковних ієрархів. Релігійна політика радянської влади характеризувалася репресіями, тиском і контролем над духовним життям. Це створювало складні

умови для релігійних спільнот, що в контексті тотального контролю залишається недостатньо вивченим. Обговорення локальних проявів спротиву і міжконфесійної взаємодії, що дозволяють краще зрозуміти особливості релігійного життя в радянський період, також залишаються недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити знищення релігійних інституцій як один з основних інструментів радянської західноукраїнських територій у 1939–1941 рр., зосереджуючи увагу на масштабах, механізмах та наслідках цього процесу.

Для досягнення мети сформульовано такі завдання:

- 1) проаналізувати політику радянської влади щодо релігійних інституцій на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. як елемент загальної стратегії радянської та ідеологічної стратегії;
- 2) визначити основні форми й засоби знищення церковного життя, зокрема репресії проти духовенства та руйнування інституційної структури релігії;
- 3) висвітлити форми антирелігійної пропаганди, як інструменту впливу, які застосовувалися радянською владою у західноукраїнських землях у 1939–1941 роках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після підписання пакту Молотова – Ріббентропа та входження Червоної армії на територію Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та Закарпаття в 1939–1940 рр., радянська влада розпочала реалізацію масштабної програми радянської, яка мала на меті повне інтегрування приєднаних територій до політичної, економічної та ідеологічної системи СРСР. Ця програма передбачала не лише адміністративне, економічне й освітнє підпорядкування, але й цілеспрямовану боротьбу з традиційними інститутами ідентичності місцевого населення,

зокрема з релігійними організаціями, які розглядалися як осередки потенційного спротиву та конкуренти в ідеологічному полі.

Термін «радянська» в цьому контексті варто розуміти як насильницьке впровадження норм, зразків, методів і форм суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя, притаманних тоталітарному радянському режиму [2, с. 20, 23, 25]. У цьому процесі особливе місце посідала ідеологічна боротьба з релігією, яку сталінський режим розглядав як «пережиток минулого» та перешкоду на шляху формування нового «радянського громадянина».

До приходу радянської влади в 1939 році на західноукраїнських землях – передусім у Східній Галичині, Волині та Північній Буковині – панувало інтенсивне релігійне життя, організоване навколо традиційних християнських конфесій. У витягу з доповідної записки Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) УРСР до НКВС СРСР про релігійні конфесії в західних областях України від 10 квітня 1940 р. було встановлено, що на території Західної України діяли три основні релігійні напрями: римо-католицький, який охоплював переважно польське населення; греко-католицький та православний, до яких належали українські віряни [12, арк. 50]. Провідну роль серед конфесій у Східній Галичині на той час відігравала Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка структурно охоплювала п'ять єпархій, Апостольську Адміністрацію для Лемківщини й Апостольську Візитатуру на Волині. У її складі активно діяли 10 єпископів, близько 2 950 священнослужителів, понад 500 ієромонахів, понад тисяча черниць та сотні студентів богословських навчальних закладів. Загалом Церква об'єднувала понад 4,3 млн вірян у межах 3 040 парафій, мала у своєму розпорядженні 4 440 храмів та 195 монастирів [10, с. 153-154].

На території Волині перед Другою світовою війною провідною духовною інституцією залишалася Православна церква. У цей період тут

функціонували дві єпархії – Волинська та Поліська – які входили до структури Православної автокефальної церкви в Польщі. Волинська єпархія охоплювала територію понад 30 тисяч квадратних кілометрів і об'єднувала близько 1,5 мільйона вірян. Поліська, у свою чергу, мала площу приблизно 41 тисяча квадратних кілометрів, а кількість її мирян сягала 1,1 мільйона осіб [5, с. 33].

Релігійна політика СРСР у міжвоєнний період формувалася на основі марксистсько-ленінської доктрини, яка розглядала релігію як «опіум для народу». В. Ленін у своїх працях відкрито закликав до боротьби з релігією як з формою ідеологічного поневолення. Це стало основою для подальшого формування системної антирелігійної політики. У 1939–1940 рр. радянська влада почала знищення організаційної вертикалі церкви. У першу чергу ліквідовувалися єпархії, церковні управління та монастирі, які виконували функцію координації духовного життя.

На початку 1940 р. в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) ліквідували єпархіальну канцелярію, вивезли архіви, а її приміщення передали обласному управлінню освіти. Особливу увагу приділяли книгозбірням і церковним архівам. Частина цінних стародруків і рукописів передали в обласні архіви чи музеї, але переважну більшість знищували як «реакційну літературу». Також приміщення Львівських духовних шкіл були віддані під університетські гуртожитки [6].

Разом із фізичною ліквідацією церковної інфраструктури відбувалося знищення мережі духовної освіти. Вже восени 1939 року радянська влада згорнула викладання релігійних дисциплін у загальноосвітніх школах і ліквідувала діяльність конфесійних навчальних закладів [5, с. 33].

Радянська влада прагнула змінити значення традиційних свят, надаючи їм нового, ідеологічно зручного змісту. Це передбачало заміну релігійних символів на радянські, а також переосмислення сутності святкувань [3, с. 116]. Застосовувався широкий спектр репресивних заходів: закриття церков і

монастирів, арешти священників, ліквідацію духовних навчальних закладів, заборону релігійних обрядів і переслідування вірян.

Найбільш інтенсивні репресії проти релігійних діячів і вірян відбувалися в період з осені 1939 р. до червня 1941 р. – до нападу нацистської Німеччини на СРСР. Протягом цього короткого, але надзвичайно насиченого репресіями періоду радянська влада проводила масові арешти священнослужителів, закривала церкви та монастирі, забороняла проведення богослужінь, ліквідовувала духовні інституції, які мали особливо сильні позиції в Західній Україні. Зокрема, до грудня 1939 р. органи НКВС лише на території Західної України арештували понад 10 тисяч осіб, включаючи священнослужителів [19, с. 43].

Така політика викликала глибоке невдоволення серед місцевого населення, яке здавна мало сильні релігійні традиції, а духовенство було не лише провідником віри, але й носієм національної ідентичності та громадської активності. Тотальна радянська відсутність вплинула на долі багатьох людей, руйнуючи усталений спосіб життя, ламаючи традиції, та змушуючи населення займати вичікувальну позицію [4, с. 121–122].

У відповідь на насильницьке насадження атеїзму в багатьох регіонах зростало народне невдоволення, що змусило владу дещо призупинити свої дії [4, с. 123]. Сформувався пасивний і активний опір, що проявлявся в збереженні таємних релігійних практик, підпільному проведенні обрядів та захисті храмів.

З офіційних документів випливає, що в окремих регіонах, зокрема у Станіславській області (сучасна Івано-Франківщина), в Городенківському, Коломийському та Станіславському повітах, в кінці 1939 р. зафіксовано численні масові виступи віруючих. Причиною таких протестних дій радянські органи вважали «неправильний підхід до вирішення питань, що стосуються релігійників», що проявлялося в політиці закриття храмів, арештах духовенства, а також поширенні відповідних чуток, які трактувалися владою

як «наклепницькі». За радянською інтерпретацією, ініціаторами та провокаторами цих заворушень виступали представники духовенства. У низці випадків масові зібрання супроводжувалися відкритими антирадянськими виступами та насильством проти представників місцевої радянської адміністрації та партійного активу [16, с. 62].

Таким чином, релігійність у західному регіоні України автоматично ототожнювалася з нелояльністю, що й стало підставою для широкомасштабних репресивних дій. У наказі НКВС СРСР № 001225 від 11 жовтня 1939 р. церковних діячів, богословів, активних вірян і представників релігійних громад було офіційно віднесено до «ворожих соціалістичному ладу елементів» [13, с. 32–33].

Радянська влада, розглядаючи релігію як ідеологічного супротивника, вживала заходів для її викорінення, зокрема через закриття храмів, переслідування духовенства та пропаганду атеїзму серед населення [4, с. 124]. У відповідь на цей наступ митрополит Андрей Шептицький закликав духовенство утримуватися від участі в політичних процесах. У своєму пастирському листі він наставляв священників «слухати законів...», «не мішатись до політики і світських справ...», наголошуючи, що основним обов'язком греко-католицького духовенства є жертвна праця для Христової справи серед народу, зокрема навчання молоді катехизму [5, с. 34]. Окрім того, митрополит звертався до селян із закликом не залишатися без духовної опіки в складний період [4, с. 124, 125].

Ще в листопаді 1939 р. митрополит звернувся до радянського уряду з офіційним протестом проти обмеження релігійної діяльності, закриття храмів та масової атеїстичної пропаганди. У своїх посланнях він закликав дотримуватися принципів справедливості, совісті та людської гідності. Згідно зі свідченнями сучасників, А. Шептицький намагався використати свій моральний авторитет і дипломатичні канали, щоб захистити духовенство й

вірян від репресій. Його позиція стала символом морального спротиву тоталітарному режиму, а сам митрополит – голосом церковного сумління, який прагнув зберегти релігійну ідентичність нації в умовах тотального ідеологічного тиску [15, с. 218–219].

У березні 1940 р. глава Української греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький публічно виступив із критикою таких дій радянської влади. Зокрема, він рішуче засудив насильницьку конфіскацію монастирських приміщень та вигнання черниць з обителей. У своєму зверненні до сестер він висловив глибоке співчуття, назвавши ці акти несправедливими й варварськими, такими, що не лише принижують гідність вірян, але й підривають моральні основи суспільства. Він підкреслював, що Церква – це не просто інституція, а носій духовної культури й опора для народу в найважчі історичні моменти [15, с. 382].

Водночас ще наприкінці 1939 р. радянські спецслужби посилили тиск на церковне керівництво УГКЦ: постановою 2-го відділу Управління державної безпеки (УДБ) УНКВС по Львівській області від 31 грудня 1939 року було заведено оперативну справу під кодовою назвою «Ходячі» на митрополита Шептицького та інших видатних представників Української греко-католицької церкви [16, с. 67-68], що відображало системну практику репресій та контролю з боку радянської влади. Спецслужби збирали інформацію, яку могли використати проти УГКЦ, що означало пильний нагляд за усіма аспектами життя церковних діячів [20]. У цей період було заарештовано священників С. Хабурського, Й. Яримовича та М. Іванчука, причому останнього засудили на шість років ув'язнення. У 1940 р. під вартою опинилися також отці С. Книш, М. Перетятко, М. Притуляк, В. Харин, Й. Яворський та інші. Загалом до початку німецько-радянської війни загинуло 34 греко-католицьких священники, понад 40 було депортовано до віддалених регіонів СРСР, зокрема за Урал [5, с. 35].

Однією з перших жертв радянських репресій проти Римсько-католицької церкви на заході України став священник Ян Казимир Гах – випускник Львівської митрополичої семінарії, розстріляний радянськими військовими 19 вересня 1939 р. за звинуваченням у стрільбі з вежі костелу по підрозділах Червоної армії, що саме входили до міста [7, с. 31]. Серед жертв були також: Едвард-Антоній Хома (розстріляний у Катині), Кароль Богуцький (засланий до Казахстану, де помер), Адам Громадовський (страчений після арешту й вироку), а також Єжи Ягляр (страчений у Києві 16 січня 1941 р.) та ін. [7, с. 31-33].

Слід зауважити, що у східних областях України репресивні заходи проти церковних діячів також мали системний характер. У 1939 р. у східних областях було заарештовано 213 церковних діячів, а в 1940 р. – 219 осіб. Усі були звинувачені у «церковно-сектантській контрреволюції» [18, с. 112]. Така політика свідчить про єдину для всього радянського простору стратегію придушення релігійної діяльності та контроль над духовним життям населення незалежно від регіональних особливостей.

У рамках антирелігійної кампанії радянська влада приділяла особливу увагу дискредитації духовенства як політично неблагонадійного елементу, прагнучи не лише знищити релігійний авторитет, але й перетворити церковних діячів на об'єкт суспільного осуду. У директиві наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова від 22 грудня 1939 р., адресованій начальникам обласних управлінь НКВС, акцентувалася необхідність підкреслюватися необхідність запобігання «антирадянським виступам» і «провокаційним випадкам» з боку релігійних лідерів, які розглядалися не як служителі культу, а як потенційні політичні противники режиму. Особливо радянські органи наголошували на «небезпечному минулому» священнослужителів: їх участі в націоналістичних організаціях, зв'язках із петлюрівськими формуваннями або офіцерському статусі в польській армії [14, арк. 214–215]. Така риторика дозволяла

інституційно виправдовувати репресії, представляючи греко-католицьке духовенство не як носіїв духовної традиції, а як агентуру ворожих політичних режимів – польського, українського націоналістичного чи навіть західноєвропейського (через Ватикан). У такий спосіб радянська влада конструювала образ духовенства як «ворога народу», що дозволяло поєднати антирелігійні заходи з ширшою державною політикою боротьби з «контрреволюцією» та «націоналістичним підпіллям».

З «Витягу з плану оперативних заходів НКВС СРСР щодо Греко-католицької церкви в західних областях УРСР» від 24 грудня 1940 р. можна дізнатися про методи, які використовувала радянська влада для послаблення й дискредитації цієї релігійної інституції. Зокрема, планувалося спричинити розкол серед греко-католиків, граючи на суперечностях між прихильниками західного й східного обрядів. Відбувалися постійні інформаційні атаки, які супроводжувалися не лише словесними нападами, а й театралізованими показовими діями, наприклад, організацією «відречень від віри», демонстрацією колишніх служителів, які нібито прозріли під впливом радянської влади [16, с. 140]. Одним із методів тиску було створення персональних досьє на священнослужителів. У таких досьє фіксувалися не лише реальні факти, а й вигадані звинувачення, що мали на меті дискредитувати релігійних лідерів в очах вірян. Поширеними були також звинувачення в аморальній поведінці, зокрема пияцтві, порушенні celibату, розпусному способі життя, хабарництві, корупції під час церковних обрядів, що створювало основу для подальшого морального шантажу та соціальної ізоляції [16, с. 100; 4, с. 125]. Метою цих дій було моральне руйнування авторитету церкви та її служителів. Влада розуміла, що фізичного усунення духовенства замало для повного підпорядкування суспільства. Необхідно було зруйнувати духовно-моральний зв'язок між церквою та народом.

На церкви, монастирі та духовенство накладалося значне податкове навантаження, що суттєво ускладнювало їхню фінансову діяльність [5, с. 34]. Водночас реалізовувалася політика вилучення земельних володінь, які перебували у власності церковних і монастирських установ, з метою послаблення їхньої економічної бази [16, с. 100].

Важливу роль у цій кампанії відігравала система доносів, якою активно користувалася радянська влада. До збору інформації залучали не лише агентів НКВС, а й місцевих колаборантів, іноді навіть членів церковної громади, які перебували під тиском або діяли з особистих мотивів.

Окремим напрямком ідеологічного впливу була школа, де від педагогів вимагалось виховувати учнів у дусі ворожого ставлення до релігії, шляхом проведення бесід «шкідливість релігії» та необхідність звільнення від «релігійного дурману». Ця практика була частиною ширшої державної кампанії з дискредитації духовенства, що здійснювалася на різних рівнях суспільного життя. Під час політичних мітингів, колективних зібрань у колгоспах, профспілках та інших формальних середовищах організовано виступали активісти, які повторювали тези про «паразитарний спосіб життя» і священнослужителів, «експлуатацію трудящих», «накопичення багатств» і «припинення людської гідності через релігійний обман» [9, с. 45–46]. Ця кампанія не лише знецінювала духовну традицію, а й витісняла релігійні смисли з публічного простору, створюючи умови для морального розриву між поколіннями, зокрема між старшими віруючими та ідеологічно «перевихованою» молоддю.

Таким чином, дискредитація церкви була не лише інформаційною кампанією, а складовою ширшої репресивної системи, спрямованої на руйнування церковної структури як потенційного осередку національної ідентичності та духовного спротиву радянській владі.

Варто зазначити також плани радянського режиму щодо поширення впливу лояльного їй Московського патріархату на західноукраїнські землі. У жовтні 1939 р. Московський патріархат призначив архієпископа Пантелеймона екзархом західних областей України та Білорусі, доручивши йому підпорядкувати місцевий єпископат Москві. У 1940 р. митрополит Сергій особисто відвідав ці території, а новим екзархом став архієпископ Миколай (Ярушевич), який перебрав керівництво Волинською єпархією. Того ж року було створено Тернопільсько-Галицьку єпархію з центром у Крем'янецькому районі, де знаходилася Почаївська лавра. Її очолив архієпископ Олексій (Громадський), якому доручили завдання навертати греко-католиків до православ'я [9, с. 51–52]. Ці дії яскраво засвідчували прагнення радянського режиму утвердити в регіоні релігійну монополію Московського патріархату, витіснивши традиційні церкви з духовного простору Західної України. Однак РПЦ була надто слабка, щоб реалізувати «кампанію навернення» [9, с. 53].

Попри ці надзвичайно складні умови, духовенство Західної України демонструвало високий рівень стійкості та вірності своєму покликанню. Незважаючи на масштабні репресії 1939–1941 рр., радянські функціонери визнавали, що антирелігійна робота в західних областях України була недостатньо організованою [16, с. 76]. Зокрема, станом на червень 1941 р., напередодні нацистського вторгнення, із приблизно 500 священнослужителів Станіславівської єпархії (нині Івано-Франківської) лише троє формально зреклися священничого сану [9, с. 46]. Це свідчить про глибоку релігійну самосвідомість духовенства, його моральну твердість і готовність до жертвності в умовах репресивного режиму. Значна частина священників залишалася не лише духовними авторитетами, а й носіями української національної ідентичності, культурними провідниками у громадах, що особливо дратувало радянську владу. Як наслідок релігійно-церковне життя в

західноукраїнському регіоні зберігало вищий рівень інтенсивності та суспільної активності порівняно з іншими адміністративними районами Української РСР [22, с. 64].

Утім, саме незламність і суспільна активність церковного середовища стали одним із чинників, що зумовили застосування радянським режимом жорстких репресивних заходів напередодні відступу влітку 1941 р. Зокрема, каральні органи здійснили масові розстріли в'язнів, серед яких були як віряни, так і представники духовенства. На початку червня 1941 р. тюрми великих та малих міст Галичини, Волині, Полісся, Буковини були переповнені в'язнями. У тюрмах Львівської області утримувалось 4591 в'язнів, у Дрогобицькій – 3301, у Луцькій – 2754, а Станіславській – 2511 [21]. У червні 1941 р. нарком держбезпеки України отримує наказ розстріляти в'язнів, звинувачених у контрреволюційній і шпигунській діяльності. Отже, за дуже короткий час стратили понад 22 тис. в'язнів у тюрмах Львова, Золочів, Дрогобича, Стрия, Станіслава, Самбора, Чорткова, та інших міст [21, 23]. Ці події стали страшним ударом не лише по українському суспільству, а й по Церкві, яка втратила своїх вірних служителів і вкотре переконалася у ворожості радянської влади до релігії.

Варто зауважити, що радянські репресії в західноукраїнському регіоні сприяли посиленню взаємозв'язку релігійної та національної ідентичностей, що перетворилося на тривалу проблему для радянської влади, яку режим не спромігся подолати до самого свого краху.

Висновки. Процес радянзації Західної України в 1939–1941 рр. був цілеспрямованою політикою глибокої трансформації суспільства, яка охоплювала всі сфери життя – від адміністративного устрою й економіки до культури й духовності. Одним з основних інструментів цієї трансформації стало системне знищення релігійних інституцій, передусім Греко-католицької та Православної церков, які відігравали важливу роль у збереженні

національної ідентичності, освіти, соціальної згуртованості населення. Радянська влада застосувала широкий спектр методів для ліквідації впливу церкви: від репресій і арештів духовенства до вилучення майна, знищення церковної структури, інтенсивної антирелігійної пропаганди та моральної дискредитації священників. Офіційна ідеологія трактувала релігію як ворожу силу, яка заважає побудові соціалістичного суспільства, а церкву – як союзника «буржуазного націоналізму» й «імперіалізму».

Отже, радянська політика щодо релігії на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. мала виразний репресивний, системний та ідеологічно обґрунтований характер. Вона була спрямована не лише на обмеження впливу церкви, а на повне викорінення релігії з суспільного життя як конкурента марксистсько-ленінського світогляду, а також супроводжувалась арештами духовенства, закриттям храмів, вилученням і знищенням майна, богословських шкіл та моральною дискредитацією релігії в очах населення.

Релігійні інституції, що були основою культурного й духовного життя західноукраїнських земель, зазнали нищівного удару. Проте, у супереч репресивному тиску, багато вірян і частина духовенства зберегли вірність своїм переконанням, а церква – свою внутрішню стійкість. Перспективи подальших досліджень охоплюють глибше вивчення локальних прикладів опору церковних громад, аналіз регіональних відмінностей у стратегіях радянзації, а також дослідження взаємодії між репресивним апаратом і колабораціоністськими структурами на місцях. Окрему увагу може бути приділено впливу антирелігійної політики на трансформацію моральних кодів населення і на механізми збереження духовної спадкоємності в умовах підпілля.

Список використаних джерел

1. Кравчук Л. Політика комунізму як чинник небезпеки та загрози людуству з історії радянзації Тернопільщини (вересень 1939 – червень 1941 р.). *Народознавчі зошити*. 2019. № 3 (147). С. 758–766. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2019-3/20.pdf> (дата звернення: 01.06.2025).
2. Довбня О. А. Релігійний аспект політичних репресій проти населення Західної України (1939–1989) у сучасному вітчизняному історіографічному дискурсі. *Історія релігій в Україні*. 2020. Вип. 30. С. 18–32. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001100662> (дата звернення: 10.06.2025)
3. Стрільчук Л. В. Радянська та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині*. 2024. Вип. 30. С. 113–118. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/517/448> (дата звернення: 01.06.2025).
4. Старка В. Антирелігійна кампанія радянської влади у західноукраїнському селі (1939–1941 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 121–128. URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/423/380> (дата звернення: 10.06.2025).
5. Баран В. Православна і греко-католицька церкви в Західній Україні: 1939–1941 рр. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. Чис. 27. С. 32–36. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/355/296> (дата звернення: 01.06.2025).
6. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939–1944 рр. *Релігія в Україні*. 2012. 15 травня. URL: <http://www.religion.in.ua/main/history/16275->

diyalnist-mitropolita-andriya-sheptickogo-ta-kerovanoyi-nim-ukrayinskoyi-greko-katolickoyi-cerkvi-u-1939-1944-rr.html (дата звернення: 01.06.2025).

7. Хом'як П. П. Репресії радянської влади проти римо-католицького духовенства Західної України на прикладі священників Львівської Архідієцезії (1939–1945 рр.). *Південний архів (історичні науки)*. 2023. № 40. С. 29–36. URL: <https://pahs.journal.kspu.edu/index.php/pahs/article/view/68/65> (дата звернення: 01.06.2025).

8. Юрій М. Релігійний чинник радянзації в Західній Україні. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2024. № 15. С. 350–362. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/download/696/718/1727> (дата звернення: 01.06.2025).

9. Боцюрків Б. Р. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950): монографія. Львів, 2005. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001700> (дата звернення: 10.06.2025).

10. Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 2 / За заг. ред. проф. М. Вегеша. Ужгород, 2022. 348 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vehesh_Mykola/Narysy_istorii_Ukrainskoi_Hreko-Katolytskoi_Tserkvy_V_dvokh_tomakh_T_1.pdf (дата звернення: 10.06.2025).

11. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: монографія. Івано-Франківськ, 2016. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Marchuk_Vasyl_Vasylovych/Tserkva_dukhovnist_na_tsiia.pdf (дата звернення: 10.06.2025).

12. Галузевий Державний архів СБУ (м. Київ). Ф. 16. Оп. 33 (1951 р.). Спр. 47. Арк. 50–58.

13. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. проф. Микола Кугутяк. Т. 2. Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. Кн. 1. 1939–1945. 600 с. URL:

<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-7779-25-2/978-966-7779-25-2.pdf> (дата звернення: 10.06.2025).

14. ГДА СБУ України. Ф. 9. Спр. 26. Арк. 208–215.

15. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали 1899-1944. Т.2. Церква і Суспільне Питання. Книга 1. Пастирське вчення та повчання. Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1998. 570 с. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/mytropolyt-andrey-sheptytskyu-zhyttya-i-diyalnist-dokumenty-i-materialy-1899-1944> (дата звернення: 10.06.2025).

16. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки/ упоряд.: С. Кокін та ін. ; заг. ред. В. Сергійчука. Київ, 2006. Т. 1. 920 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Serhiichuk/Likvidatsiia_UHKTs_1939-1946_Dokumenty_radianskykh_orhaniv_derzhavnoi_bezpeky_Tom_1.pdf?PHPSESSID=jf5l0r207ltvmm6mf906ldu9b1 (дата звернення: 10.06.2025).

17. Матковський І. Як радянські спецслужби фальсифікували життя та діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Католицький Оглядач: вебсайт*. 2023. URL: <https://catholicnews.org.ua/yak-radyanski-specsluzhbi-falsifikuvali-zhittya-ta-diyalnist-mitropolita-andreya-sheptickogo/> (дата звернення: 28.05.2025).

18. Бойко О.В. Радянські репресії проти духовенства і віруючих Дніпропетровщини у 1939–1942 рр. *Універсум історії та археології*. 2023. № 3(28). С. 107–120. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_614203411d19b.pdf (дата звернення: 28.05.2025).

19. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упорядн.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 247 с. URL:

<https://ww2.uinp.gov.ua/wp-content/uploads/2016/02/Druha-svitova-v-istorychnii-pamyati-Ukrainy.pdf> (дата звернення: 28.05.2025).

20. Крупник Л. У двобої з системою: Митрополит Андрей Шептицький і більшовицька влада. *Київська Архiepархія УГКЦ: вебсайт*. 2015. URL: <https://ugcc.church/blog/u-dvoboji-z-systemoyu-mytropolyt-andrej-sheptytskyj-i-bilshovytska-vlada/> (дата звернення: 28.05.2025).

21. Бондарук Л. Енкаведисти у 1941 році розстрілювали беззбройних політв'язнів. *Український Інститут Національної Пам'яті: вебсайт*. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/enkavedisti-u-1941-rotsi-rozstrilyuvali-bezzbroinikh-politvyazniv-doslidnitsya> (дата звернення: 28.05.2025).

22. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

23. Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД: розстріли політичних в'язнів в західноукраїнських тюрмах у 1941 році. *Український Інститут Національної Пам'яті: вебсайт*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/kryvavyu-slid-nkvd-rozstrily-politychnyh-vyazniv-v-zahidnoukrayinskyh-tyurmah-u-1941-roci> (дата звернення: 16.06.2025).